મારી હૃદયની ઈચ્છા છે કે હું મારા દિકરાને એ જાદુઈ શાળામાં મોકલું (જેમાં હું ભણ્યો હતો) પરંતુ હવે એ જાદુઈ શાળા ક્યાં છે ?

- ડૉ. અભય બંગ

'મારી જાદુઈ શાળા' એ ડૉ. અભય બંગના પોતાના શાળાજીવનના અનુભવોનું વર્ણન કરતી નાનકડી પુસ્તિકા છે. આ પુસ્તિકાનું છેલ્લું વાક્ય આ પાનની ઉપર લખેલું છે. શું તે આપણા હૃદયને હચમચાવી દેવા માટે પૂરતું નથી?

જો આપણે નક્કી કરીએ કે, ''બાળકો શાળાએ જાય તો રોકવા નહિ અને ન જાય તો તેમને ધકેલવા નહિ'' તો કેટલા બાળકો આજની શાળાઓમાં જવું પસંદ કરશે ?

એક મિત્ર કહેતા હતા કે શાળાઓ તો એવી હોવી જોઈએ કે કોઈ કારણસર મા-બાપ 'શાળાએ આજે જવાનું નથી' તેમ કહે તો બાળકોને સજા જેવું લાગે.

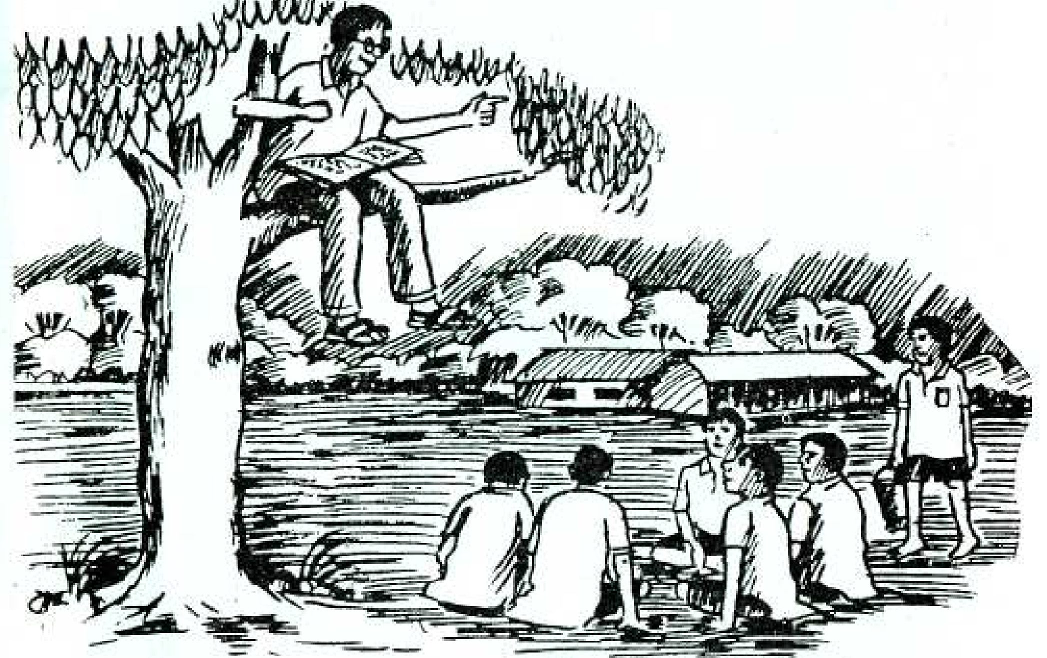
સૌ બાળકોને આવી શાળા મળે તે જોવાની અમને હોંશ છે.

- શિશુ મિલાપ.

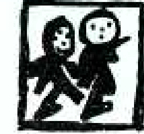
મારી જાદુઈ શાળા

ડૉ. અભય બંગ

રજૂઆત : અરવિંદ ગુપ્તા ○ અનુવાદ : દીપ્તિ રાજુ

શિશુ મિલાપ, વડોદરા

આ ચોપડીનું હિન્દીમાં પ્રકાશન ભારત જ્ઞાન વિજ્ઞાન સમિતિ દ્વારા 'રાષ્ટ્રીય સાક્ષરતા મિશન'ના સહયોગથી થયેલું.

'જન વાચન આંદોલન' હેઠળ પ્રકાશિત આ ચોપડીઓનો હેતુ ગામડાંના લોકો અને બાળકોમાં વાંચવા-લખવામાં રસ પેદા કરવાનો છે.

મારી જાદુઈ શાળા : ડૉ. અભય બંગ

Mari Jadui Shala : Dr. Abhay Bang

રજૂઆત : અરવિંદ ગુપ્તા

અનુવાદ : દીપ્તિ રાજુ

પુસ્તકમાળાના સંપાદક : અરવિન્દ ગુપ્તા

કાર્યકારી સંપાદક : સંજય કુમાર

રેખાંકન : અવિનાશ દેશપાંડે

લેસર ગ્રાફિક્સ : અક્ષર નિર્માણ, અમદાવાદ

મુદ્રક : હિંગળાજ પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ

પ્રકાશન : સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૯

કિંમત : ૫.૦૦ રૂપિયા

પ્રકાશક :

શિશુ મિલાપ,

૧ શ્રી હરી એપાર્ટમેન્ટ,

એક્સપ્રેસ હોટલ પાછળ,

અલકાપુરી, વડોદરા- ૩૯૦૦૦૭

ફોન : ૦૩૬૫-૩૪૨૫૩૯

મારી જાદુઈ શાળા

ડૉ. અભય બંગ

રજૂઆત : અરવિંદ ગુપ્તા ૦ અનુવાદ : દીપ્તિ-રાજુ

મારી જાદુઈ શાળા

નાનપણમાં હું એક વિશિષ્ઠ શાળામાં ભણ્યો હતો. તેવું ભણતર હું આજે મારા દિકરા આનંદને આપી શકતો નથી, એ મારી જિંદગીનું સૌથી મોટું દુ:ખ છે. "મારા બાળપણની વાતો જ નિરાળી છે. હવે એ વાતો ક્યાં રહી ?" હંમેશાં મોટા-ઘરડા લોકોને તમે આવા પ્રકારની વાતો કરતાં સાંભળ્યા જ હશે. મારા હ્રદયમાં ઉંડું દુ:ખ છે. મારી શાળામાં એવી શું ખાસ વાત હતી ? નવમા ધોરણ સુધી મારૂં ભણતર ગાંધીજીની નઈ તાલીમ પધ્ધતિ અનુસાર થયું. પૂરા ચાર વર્ષ તો મેં સેવાગ્રામ આશ્રમની નઈ તાલીમ વિદ્યાલયમાં વિતાવ્યા. ભણતરનો અર્થ એ નથી કે આપણે પ્રકૃતિને છોડીને શાળાની ચાર દિવાલો વચ્ચે કેદ બનીને કંટાળાજનક પાઠને ગોખીએ! એનાથી ઉલ્ટું ગાંધીજીની નઈ તાલીમની માન્યતા તો એ હતી કે પ્રકૃતિની નજીક રહીને સમાજ ઉપયોગી કામ કરવાથી જ બુધ્ધિનો વિકાસ થશે, અને એના દ્વારા બાળકો અનેક કુશળતાઓ મેળવશે. આ પધ્ધતિના વિકાસ માટે ગાંધીજીના આગ્રહથી રવિન્દ્રના ટાગોરે શાન્તિનિકેતનમાંથી આર્યનાયકમ અને શ્રીમતી આશાદેવીની સિંહાલી-બંગાલી જોડીને સેવાગ્રામ મોકલ્યા હતા. એ જ કારણથી ગાંધીજીની શિક્ષણ પધ્ધતિને રવિન્દ્રનાથનો પ્રકૃતિ પ્રેમ અને કલાપ્રેમ મળ્યા. શાળાની શરૂઆતથી જ મારા મા-બાપ આ પ્રયોગમાં સામેલ હતાં. આ શાળાના ભણતરની રીતો એકદમ નવતર હતી. એ રીતોના થોડા નમૂના હું અહીં આપને જણાવું છું.

જાનવરો સાથે પરિચય

આજ બધે જંગલી જીવોના સંરક્ષણની વાત થાય છે. પરંતુ ૨૭ વર્ષ પહેલાં આ વિષય આટલો ચર્ચામાં ન હતો. ત્યારે પણ મારા મરાઠીના શિક્ષક પાટિલ ગુરુજી પોતાનો વર્ગ ફણસના ઝાડની ડાળી ઉપર બેસીને ચલાવતા હતા !

તેઓ અમને જંગલોની વાર્તાઓ અને પોતે કરેલા શિકારનું વર્ણન સંભળાવતા હતા. એક વાર ભૂલથી તેમણે ગર્ભવતી હરણી

પર બંદૂક ચલાવી દીધી. પરંતુ એ માસુમ પ્રાણીની આંખોમાં દુઃખ જોઈને અચકાઈ ગયા. એ પ્રસંગથી એમને એટલું બધું દુઃખ થયું કે બંદૂકનો હંમેશ માટે ત્યાગ કર્યો અને કેમેરાથી જાનવરોના ફોટા પાડવા માંડ્યા. તેમણે રાતોની રાતો ઝાડના માંચડા ઉપર બેસીને જંગલી જીવોના સુંદર ફોટા લીધા. તેમની રોચક વાર્તાઓમાં જાનવરો પ્રત્યેનો પ્રેમ સ્પષ્ટ જોઈ શકાતો હતો. તેમની વાર્તાઓ સાંભળીને અમને એવું લાગતું હતું કે જાણે અમે પોતે જ જંગલમાં ફરી રહ્યા છીએ. તેઓ શબ્દોના શિલ્પી હતા. શબ્દો મારફતે જંગલો પ્રત્યે મારો પ્રેમ અને માહિતી આ વાર્તાઓથી જ વધ્યો. આજકાલ મરાઠી ભાષાનો પાઠ પ્રાયઃ આ શબ્દોથી શરૂ થાય છે. ''પ્રાણીનો અર્થ શું?'' શું આવી નિરસ અને કંટાળાજનક રીતોથી બાળકોને પ્રેરણા આપી શકીશું ? મહારાષ્ટ્રનો ગડચિરૌલી જીલ્લો આજે પણ જંગલોથી ભરેલો છે. પરંતુ ત્યાં પણ શાળાના ભણતરને અસલી જંગલો સાથે નાહવા- નીચોવાનોય સંબંધ નથી.

સંતોનો મેળો

સંત તુકારામના અભંગ (દુહા) અમે કડવી દવાની જેમ પીધા નથી. અષાઢી અગિયારસના દિવસે અમારી શાળામાં દર વર્ષે સંતોનો મેળો ભરાતો. તેમાં જુદા જુદા સંતોના જીવન-પ્રસંગો તાદશ થતા. નાટક કરતા, ચિત્રો બનાવતા અને નિબંધ લેદન પણ કરતા. આ બધું શાળાના બધાં બાળકો મળીને કરતા. પૂરા પંદર દિવસ સુધી શાળામાં મેળાનું વાતાવરણ રહેતું. તુકારામના એક અભંગ 'જે કા રંજલે ગાંજલે' ને હું ત્યાં ત્રણ જુદી જુદી રીતો દ્વારા શીખ્યો. ત્યાં ગીત મંડળીમાં હું પહેલી જ વાર રાગ ભૈરવી ગાતા શીખ્યો. સંતોની

વાણી, તેમનો ઈતિહાસ, એમનું જીવન-દર્શન વગેરે અમે સહજ રીતે રમત-રમતમાં શીખ્યા. પરંતુ ફરક માત્ર એટલો જ હતો કે ત્યાં ભાષા, ઈતિહાસ, સંગીત, દર્શન આદિ શિક્ષણના લેબલ ન હતાં.

ઘણા વર્ષો પછી હું એક સરકારી સ્કુલમાં ગયો ત્યાં મને 'કાવ્ય કુસુમાંજલિ' નામના ભારે પાઠ્ય પુસ્તકમાં તુકારામનું, 'રંજલે ગંજલે' અભંગ જોવામાં આવ્યું. તે જોઈને કદાચ તુકારામ પણ દુઃખી થાત.

આમ શીખ્યા વનસ્પતિશાસ્ત્ર

ઘણી બધી શાળાઓમાં વનસ્પતિ શાસ્ત્રનો વિષય પુસ્તકમાં છાપેલા ચિત્રો મારફત અથવા કાચની બાટલીઓમાં કેદ સ્પેસિમેન

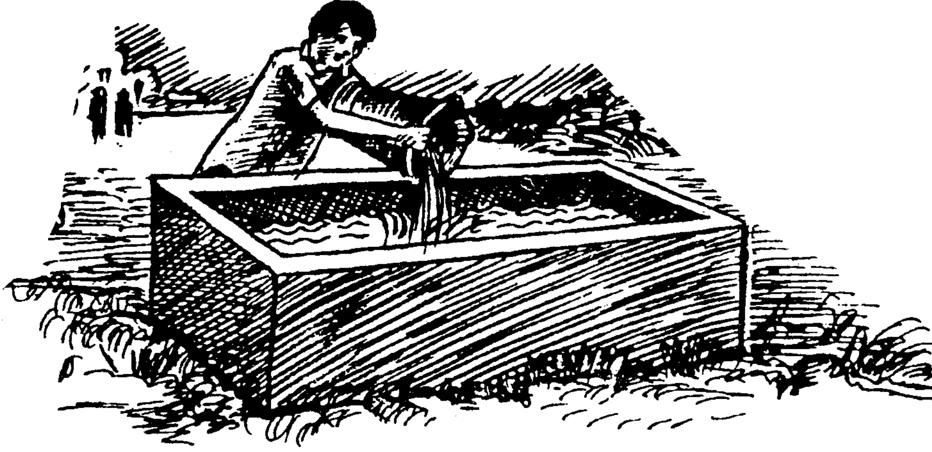
ના નમૂના મારફત ભણાવાય છે. છોડની જુદી જુદી પ્રજાતિનાં મૂળ અને પાંદડાના જડબાતોડ ટેકનિકલ નામોને બાળકો ઘણી મુશ્કેલીથી ગોખે છે અને પરીક્ષા પછી તરત ભૂલી જાય છે. અમારી નઈ તાલીમની શાળાની આજુબાજુના બગીચામાં અને ખેતરોમાં જુદા જુદા પ્રકારના વૃક્ષો અને વેલાઓ હતાં. સૌથી સારી વાત તો એ હતી કે અમારા શિક્ષક બધાં બાળકોને સાથે લઈને એ બાગ-બગીચામાં ફરતા હતા. ત્યાં વૃક્ષ-છોડનું નિરીક્ષણ - પરીક્ષણ થતું. જે વૃક્ષો અથવા વેલ દેખાય તેનો સૌથી પહેલાં પરિચય કરાવવામાં આવતો. પછી તેનાં પાંદડાં, ફૂલ, ફળ વગેરે વિશે ઝીણવટથી સમજાવવામાં આવતું. ત્યાર બાદ, બોર, આંબળા, કરમદાં, વિ. ફળ તોડીને ખાવાનો વારો આવતો (વર્ગખંડમાં આવી રીતે ચાખીને અથવા ખાઈને શીખવાનો બીજો અનુભવ મને અમેરિકામાં થયો. પરંતુ ત્યાં વર્ગખંડમાં બેસીને ચોકલેટ ખાવી અને કોકાકોલા પીવાનો રિવાજ દેખાયો !) ફળ ખાતાં ખાતાં અમે બોર અને કેરીની સમાનતાની ચર્ચા કરતા અને ડૂપ નામના ફળને જોઈને તેની વિશેષતાઓ નોટમાં લખતા. આવી રીતે બાગ-બગીચામાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં અને નજીકથી પ્રકૃતિનું દર્શન કરીને અમે વનસ્પતિશાસ્ત્રને ખૂબ ઉંડાણપૂર્વક સમજ્યા. વનસ્પતિશાસ્ત્રના પુસ્તકોમાં જે સિધ્ધાંતોના વખાણ થાય છે તે અમારી ચારે બાજુ સુખદ્ હરિયાળીના રૂપમાં વેરાયેલાં પડ્યાં છે. તેમને પ્રત્યક્ષ જોવાની અને જાત-નિરીક્ષણ કરવાની પ્રેરણા અમારા શિક્ષક આપી શક્યા. એ જ કારણથી 'પામેટ ડાયવર્જન્ટ રેટિક્યૂલેટ' જેવા ભારેખમ શબ્દો મને અટપટા ન લાગ્યા. એનું કારણ સરળ છે. 'મારી એકદમ પાસે, આંખો સામે પપૈયાના વૃક્ષનું પાન હતું. '

સાતમાની પરીક્ષા માટે અમારા શિક્ષકે અમને જુદા જુદા પાંદડા અને ફૂલોનું એક વૈજ્ઞાનિક આલ્બમ બનાવવાનું કહ્યું. અમે એના માટે આજુબાજુનો આખો જિલ્લો ખૂંદી વળ્યા. આજે પચ્ચીસ વર્ષ વિત્યા પછી પણ સેવાગ્રામ પરિસરમાં ક્યાં ક્યાં 'પામેટ ડાયવર્જન્ટ રેટિક્યુલેટ' આકારના પાંદડાના વૃક્ષો છે તે હું સારી રીતે જાણું છું. જાણે આ વૃક્ષો મારી સામે જ ઉભાં હોય તેવું લાગે છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે પાછળથી કોલેજમાં મારે વનસ્પતિશાસ્ત્ર શીખવામાં ખાસ મહેનત કરવી પડી નહિ. આ વિષયમાં હું કોલેજમાં સર્વ પ્રથમ આવ્યો. જ્યારે મારી કોલેજના પ્રોફેસર મારી પ્રશંસા કરવા માંડ્યા ત્યારે મેં મારા મનમાં કહ્યું કે, ''સાહેબ હું વનસ્પતિશાસ્ત્ર કોલેજમાં નથી શીખ્યો તે તો હું સેવાગ્રામની શાળામાં શીખ્યો છું.''

જીવન સાથે સંબંધ રાખનાર ગણિત

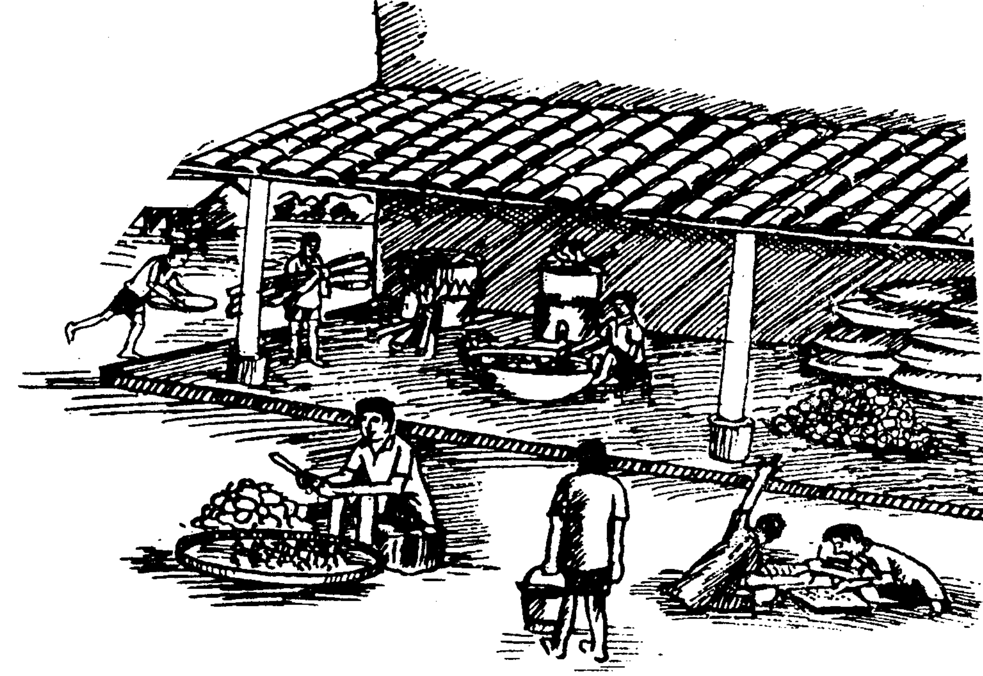
"એક પાણીની ટાંકીમાં બે નળી લગાડેલી છે. એક નળી મારફત ટાંકીમાં પાણી ભરાય છે. અને બીજી વડે ખાલી થાય છે. હવે એ કહો કે ટાંકી કેટલી વારમાં ભરાશે ?" આવી જાતના પગ-માથા વગરના પ્રશ્નો હંમેશાં સ્કુલના ગણિતના પુસ્તકોમાં ભરેલા હોય છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે ગણિત અને અસલી જીવન વચ્ચે કંઈ સંબંધ છે કે નહીં ? કોઈ પણ હોંશિયાર માણસ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા માટે નીચેની નળી બંધ કરી દેશે અને આવા પ્રશ્નથી જાતને છોડાવશે.

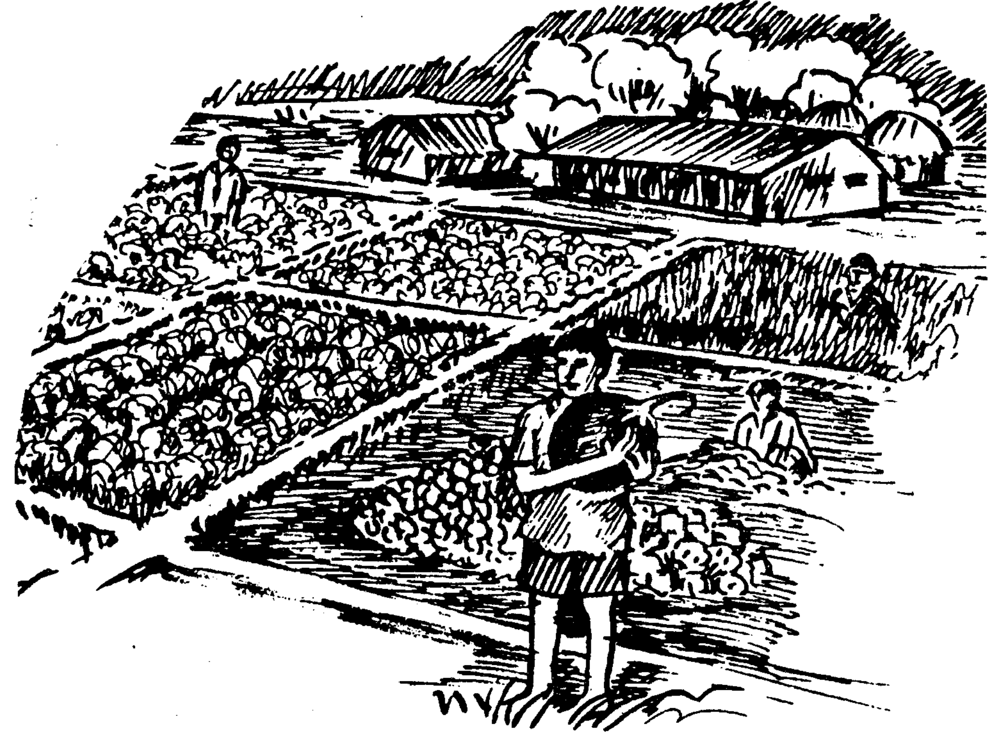

નઈ તાલીમમાં હું ઘનફળની અવધારણા અને ગણિત કેવી રીતે શીખ્યો તેનું એક ઉદાહરણ આપું છું. દરરોજ અમારે બધાંએ ત્રણ કલાક કોઈ ઉત્પાદન કામ કરવું ફરજિયાત હતું. અહીંના

શિક્ષણનું આ એક અભિન્ન અંગ હતું. આની પાછળ ગાંધીજીની બ્રેડ લેબર, એટલે કે જાતે મહેનત કરીને ખોરાક મેળવવાની અવધારણા તો હતી જ સાથે સમાજ ઉપયોગી કાર્ય મારફત કુશળતા મેળવવાની વિનોબાની દૃષ્ટિ પણ હતી. આના માટે હું થોડા દિવસ સુધી ગૌશાળામાં કામ કરવા જવા માંડ્યો. નવી ગૌશાળાના નિર્માણનું કામ ચાલુ હતું. મારા શિક્ષકે મને એક સમસ્યાનું નિરાકરણ શોધવાની જવાબદારી સોંપી. "એ શોધો કે એક ગાય રોજ કેટલું પાણી પીએ છે ? આ રીતે ગૌશાળાની બધી ગાયોને દરરોજ કેટલા પાણીની જરૂર પડશે. પછી એક એવી ટાંકી બનાવો કે જેમાં એટલું પાણી સમાઈ શકે. ટાંકીમાં કેટલી ઈંટો જોઈશે તેનો હિસાબ કરીને ઈંટો ખરીદી લાવો." ગણિતની આ સમસ્યા માટે હું લગભગ એક અઠવાડિયા સુધી ઝઝૂમ્યો. જુદી જુદી ટાંકીઓનું ઘનફળ કેવી રીતે માપવું ? ટાંકીનું ઘનફળ અને તેનું બહારનું ક્ષેત્રફળ કેવી રીતે માપવું? આ અનોખી પધ્ધતિથી પ્રત્યક્ષ ટાંકી બનાવીને હું ગણિત શીખ્યો.

રસોઈ દ્વારા શિક્ષણ

કામ મારફત વિજ્ઞાનશિક્ષણનું હું અહીં એક બીજું ઉદાહરણ આપું છું. છાત્રાલયવાસી વિદ્યાર્થીઓને વારાફરતી રસોઈ બનાવવાની જવાબદારી સોંપવામાં આવતી હતી. શાળાના રસોડામાં દરરોજ લગભગ ૧૦૦ વ્યક્તિઓ જમતી હતી. ખાવાનું બનાવવાની જવાબદારી આઠ આઠ જણની એક એક ટુકડીને સોંપવામાં આવતી હતી. ખાવા માટે દર મહિને કેટલો ખર્ચ થવો જોઈએ તેનું બજેટ ટોળીને પહેલેથી આપવામાં આવતું હતું. આહાર શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ભોજન પૌષ્ટિક અને સમતોલ બને, ખાવાનું બધાંને પસંદ પડે અને બજેટ પ્રમાણે ખર્ચો થાય એની યોજના ઘડતાં ઘડતાં અમારો દમ નીકળી જતો હતો. બટાકાનું શાક સૌથી સસ્તું જરૂર હતું પરંતુ તેમાં પૌષ્ટિક તત્ત્વના રૂપમાં મુખ્યત્વે સ્ટાર્ચ હતો. એટલે એ નકામું. આઈ.સી.એમ.આર. (ઈંડિયન કાઉન્સીલ ફોર મેડિકલ રિસર્ચ) મારફત ઓછામાં ઓછા તેલની માત્રાના ઉપયોગથી આખું બજેટ તેલ પર જ ખર્ચ થઈ જતું ! એક કુશળ ગૃહિણીના અનુભવથી અમે સૌ વંચિત હતા. અમે આહારશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રની ચર્ચા કરતાં કોઈક ઉપાય શોધવાની ચેષ્ટા કરતા. ઘણીવાર બનાવેલી ભોજનની યોજના કાગળ ઉપર રહેતી. વાસ્તવમાં એને બનાવવાનું

સંભવ જ ન હતું. દાળને ચઢવામાં કેટલો સમય લાગશે તેના હિસાબમાં પણ હંમેશાં ગોથું ખાતા! પછી રાત્રે ભોજનનાં બધાં વાસણો માંજતા અમે એક ઘાયલ સૈનિક જેવા લાગતા. બીજા દિવસે ખાવાનું બનાવવાની સમસ્યા સામે ઉભી જ રહેતી. પરંતુ આમ પૂરી પ્રક્રિયા દરમ્યાન અમે ત્રણ વસ્તુ શીખી લીધી. તે હતી આહાર શાસ્ત્ર, ઘરનું અર્થશાસ્ત્ર અને પાકશાસ્ત્ર અર્થાત્ ખાવાનું બનાવવું. ધાણાના લીલાં પાંદડામાં ૧૦૬૦૦ યુનિટ વીટામીન એ નું પ્રમાણ હોય છે એ મને આજે પણ સારી રીતે યાદ છે. જે વસ્તુ હું થોડા દિવસ રસોડામાં કામ કરતાં શીખ્યો તે હું દસ વરસ સુધી મેડિકલ કોલેજમાં ન શીખી શક્યો.

ખેતીના પ્રયોગ

અમને બધા છાત્રોને ખેતી માટે જમીનનો એક એક નાનો ભાગ (ટૂકડો) આપ્યો હતો. તેમાં ખેડવું, વાવવું, પાણી આપવું, ખાતર નાખવું વિગેરે બધી જવાબદારી અમારી હતી. ખેતરને પાણી પાવા માટે કૂવામાંથી પાણી કાઢવા માટે બાળકોની લાંબી લાઈન થઈ જતી હતી એટલે ઘણીવાર તો ત્યાં રાત્રે વારો આવતો. અર્ધી રાતે શિયાળવાંની ઉંવા ઉંવાથી બાળકોનાં હૃદય કંપી ઉઠતાં હતાં. ખેતી કરતાં કરતાં અમે ખેતીવાડી અને ફળોની ખેતીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ખાતર નાખતી વખતે તેના રાસાયણિક તત્ત્વોને જાણવાં જરૂરી હોય છે. એટલે કેટલીયે વખત અનુભવી ખેડૂતોને મળીને તેમની સાથે વાતચીત કરવી પડતી હતી. એમાં જાપાનથી ધાનની ઉન્નત ખેતી શીખીને આવેલા મુકતેશ્વરભાઈ અને દ્રાક્ષની ખેતીનો પહેલો પ્રયોગ કરવાવાળા પ્રેમભાઈ શામેલ હતા. અમારી પાસે

ઈઝરાઈલમાં ઘણા વર્ષો ખેતી શીખીને આવેલા શ્રી હેલવીનું ખેતર હતું. તેઓ બળદને બદલે ઘોડાની મદદ લઈને ખેતર ખેડતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે અમને અણ્ણા સાહેબ સહસ્રબુધ્ધે ખેતી સંબંધી અર્થશાસ્ત્રના નવા નવા પ્રયોગ બતાવતા હતા. એવા વાતાવરણમાં અમે ખેતી કરતાં કરતાં શું નથી શીખ્યા ?

કોના ખેતરમાં વધારે પેદાશ થશે એ વાત ઉપર છાત્રોમાં હરીફાઈ જ થતી હતી. ઉપજ વધારવા માટે અમે ખેતરમાં ખૂબ ખાતર એટલે ડોલ ભરી ભરીને ગોમૂત્ર નાંખતા હતા. આવી રીતે ગોમૂત્ર નાંખી નાંખીને મેં પોણા બે કિલોનું એક રીંગણ ઉગાડ્યું. જ્યારે હું તે રીંગણ લઈને વર્ધાના બજારમાં વેચવા ગયો ત્યારે તેને રોગ સમજીને કોઈએ ખરીદ્યું જ નહિ!

જીવંત શિક્ષણ

નઈ તાલીમ પધ્ધતિ પર હંમેશાં એક આરોપ મૂકવામાં આવે છે. શાળામાં બાળકો શારીરિક શ્રમમાં સમય વ્યતિત કરે છે તે તેના જ્ઞાન મેળવવાના રસ્તામાં બાધક બને છે. મદ્રાસ પ્રાન્તમાં જ્યારે બેઝિક એજ્યુકેશન (પાયાની કેળવણી) શરૂ થયું ત્યારે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો શારીરિક શ્રમને કારણે અમારા બાળકોનું ભણતર પાછળ પડે છે. આ આરોપને કારણે ત્યાંના તત્કાલીન મુખ્યમંત્રી રાજાજીને રાજીનામું આપવું પડ્યું. પરંતુ સાચી વાત શું છે? બાળકોના મગજમાં તમામ કચરો - પૂંજો ભરવો અને પરીક્ષામાં તેને ઓકી નાંખવો એ જેઓને સાચું શિક્ષણ લાગે છે તેઓને આ આરોપ સાચો લાગ્યો હશે. જો બાળક ગંધકના એસિડ બનાવટની જુદી જુદી ચાર રીતો ન બતાવી શકે તો તેનું જ્ઞાન કાચું છે તેવું એ પક્ષનું માનવું છે. નવમા ધોરણના વિદ્યાર્થીને આ જાણવાથી શો લાભ થશે તેમાં તેમને કાંઈ લેવા દેવા નથી. પરંતુ જીવન સંબંધી દરેક જ્ઞાન વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં નઈ તાલીમના વિદ્યાર્થીઓ વધારે કુશળ સાબિત થયા. પરંતુ ઈતિહાસ, ભૂગોળ, રાજનીતિશાસ્ત્ર, અને સામાન્યજ્ઞાન જેવા વિષયોમાં તેમની શું સ્થિતિ હતી ?

ભૂગોળનો વિષય હું મારી જાદુભરી સ્કુલમાં કદી ન શીખ્યો. સેવાગ્રામમાં દેશ-વિદેશના ઘણા લોકો આવતા હતા. તેમની પાસેથી જુદા જુદા દેશ અને પ્રાંતો વિશે સાંભળીને હું ઘણું બધું શીખ્યો. મને જુદા જુદા દેશોની ટપાલ ટીકીટો ભેગી કરવાનો બહુ શોખ હતો. તેનાથી મને જુદા જુદા દેશોની સુંદર જાણકારી મળતી હતી. ઘણી બધી યાત્રાઓનુંવર્ણન અને દેશ-વિદેશની વાર્તાઓ વાંચીને મને તે દેશની પૃષ્ઠભૂમિનું સારું જ્ઞાન થઈ ગયું હતું. આ રીતે હું ભૂગોળ શીખ્યો. જ્યારે હું નવમા ધોરણમાં હતો ત્યારે મેં શરદ્‌ચંદ્રનું 'પથેરદાલી' અને ઝવેરચંદ મેઘાણીની લખેલી 'પ્રભુ પધાર્યા' નવલકથા વાંચી હતી. આનાથી મને બર્મા દેશની જાણકારી મળી. આ બંને પુસ્તકોની પ્રેરણા મને એક દિવસ બર્મા ખેંચી લઈ જવાનું કારણ બની. મારા માટે ભૂગોળ ભાર વધારનાર વિષય ન બનતાં એક જીવતો વિષય હતો.

રાજનીતિ અને સામાન્ય જ્ઞાન ભણાવવા માટે અમારા શિક્ષકોએ જુદો જ રસ્તો અપનાવ્યો હતો. દરરોજ સાંજે તેઓ અમને ખાસ ખાસ સમાચાર અને રોચક જાણકારી આપતા. ત્યાર બાદ તેઓ તે ઘટનાઓનો ઈતિહાસ અને તેની પાછળ છુપાયેલી રાજનીતિ સમજાવતા હતા. રશિયા મારફત ક્યુબાને મોકલેલા અણુશસ્ત્રો અને તેને રોકવા માટે અમેરિકા દ્વારા કરાયેલી કાર્યવાહી તે સમયના મુખ્ય સમાચાર હતા. ત્યાર પછી બીજું વિશ્વયુધ્ધ થયું અને દુનિયા પૂંજીવાદી અને સામ્યવાદી એમ બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ. અમારા શિક્ષક રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે ચાલતી પારસ્પરિક દુશ્મનીનું કારણ પણ અમને સમજાવતા, અને ક્યુબાની ક્રાંતિનું મહત્ત્વ પણ સમજાવતા. સ્વીટ્સરઝરલેન્ડના લોકો પોતે પોતાના દેશને હેલ્વેટિયા કેમ કહે છે એ પ્રશ્ન પોસ્ટની ટીકીટો ભેગી કરતી વખતે મારી સામે આવ્યો. એ પ્રશ્નનો જવાબ શોધવા માટે અમે ઘણી ચોપડીઓ વાંચી. આ પ્રમાણે અમને તે દેશના ઈતિહાસનો સારી રીતે પરિચય થઈ ગયો.

નવી પધ્ધતિ

ગાંધીજીની શિક્ષણ પધ્ધતિની અવધારણા અને રવિન્દ્રનાથનો કલાપ્રેમ - તેને મૂર્ત રૂપ આપવા માટે અમારી શાળામાં અનેક સર્જનાત્મક પ્રયોગો થયા એના કેટલાય દાખલાઓ આપી શકાય તેમ છે. પરીક્ષામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો ઉપરાંત અમારી કેટલીયે પરીક્ષાઓ થતી. જેમ કે રાંધવું, નાટકો લખવાં, રમવું, ભરી સભામાં ભાષણ આપવું, લેખ લખવા વિગેરે સૌથી અનોખો પ્રયોગ તો એ હતો કે વર્ગની કલ્પનાને બહુ લચીલી બનાવી દીધી હતી. બધા વિદ્યાર્થીઓ કોઈ વિષયમાં અધિક તેજ અને કોઈમાં થોડા નબળા.

તેમને દરેક વિષય માટે એક જ વર્ગમાં બેસવું જરૂરી ન હતું. પોતાની ક્ષમતા અને સ્તર અનુસાર બાળકો કોઈ એક વિષય શીખવા માટે જુદા જુદા વર્ગમાં બેસી શકતા હતા. એનો અર્થ એવો કે મેં એક જ વર્ષમાં સાતમાનું અંગ્રેજી નવમાનું ગણિત અને દસમાનું મરાઠી શીખી લીધું. સાચાં મૂલ્યોનું નિર્માણ આ શિક્ષણનું એક અભિન્ન અંગ હતું. શ્રમ પ્રત્યે માન, સ્વાવલંબન, સમતા, સમૂહજીવન જેવી વાતો અમે શાળા જીવનમાં રોજ જીવતા હતા. આ મૂલ્યોની સાથે સાથે સમાજ પરિવર્તનના આંદોલનોમાં વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લેતા હતા. દર વર્ષે થોડા દિવસો માટે શાળાને તાળાં લાગી જતાં અને બધા વિદ્યાર્થીઓ ભૂદાન આંદોલનમાં ભાગ લેવા દૂર દૂરના ગામોમાં જતા હતા.

આજે જ્યારે હું મારા બાળપણની શાળા વિશે લોકોને કહું છું ત્યારે ઘણા લોકો મને પૂછે છે કે શું એ શાળા હજુ પણ ચાલે છે ? અમે અમારાં બાળકોને તેમાં મોકલવા ઈચ્છીએ છીએ. મારી શાળાની છેલ્લી વાત હું તમને હવે કહું છું.

ગાંધીજીની ગ્રામોદ્યોગની કલ્પનાને સરકાર તરફથી પ્રોત્સાહન ન મળ્યું. અંતમાં મોટા કારખાનાં સામેની હરિફાઈમાં ગ્રામોદ્યોગ હારી ગયા. આ શાળાને કોઈ સરકારી માન્યતા પ્રાપ્ત ન હતી એટલે તે વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ટકી ન શકી. સરકારી માન્યતાના અભાવમાં આ શાળાના બાળકોના ભવિષ્ય ઉપર એક પ્રશ્નાર્થ ચિન્હ મૂકાઈ ગયું. એ કારણથી અને બીજા અનેક કારણે વાલીઓએ પોતાનાં બાળકોને આ શાળામાં મોકલવાનું બંધ કર્યું. ભૂદાન - ગ્રામદાન આંદોલનમાં સક્રિય એવા ઘણા બધા વાલીઓએ એક વખત પોતાના બાળકોને આ શાળામાં દાખલ કર્યા હતા, પરંતુ પાછળથી તેઓએ પણ પોતાના બાળકોને ઉઠાડી લીધાં. સમાજ અને સરકાર આ નિરાળી શાળા અને તેની વિશિષ્ટ પધ્ધતિનું સાચું મૂલ્યાંકન ન કરી શક્યાં. આવી પરિસ્થિતિમાં કોઈ પણ ટાપુ વધારે સમય સુધી ટકી ન શકે. આજુબાજુનું વિરોધી વાતાવરણ જલ્દીથી તેને ગળી ગયું. પછીથી તો ગ્રામોદ્યોગ આંદોલન પણ વધારે સમય ટકી ન શક્યું. સમાજમાં વ્યાપેલ સ્વાર્થ અને હરિફાઈ આ ભણતરને ગળી ગયાં. મારા હૃદયની ઈચ્છા એ છે કે હું મારા દિકરાને એ જાદુઈ શાળામાં મોકલું પરંતુ હવે એ જાદુઈ શાળા ક્યાં છે?